

4

De opkomst van het IKEA-principe

MARGO TRAPPENBURG

Op 17 december 2013 lanceerde het kabinet-Rutte II de participatiesamenleving. Al snel werd duidelijk dat de overgang van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving gevolgen zou hebben voor de werkgelegenheid. Vele hulpverleners en verzorgenden zullen worden ontslagen omdat familieleden, burens en vrienden voortaan gratis moeten zorgen voor kwetsbare mensen in hun omgeving.

Op 29 september 2014 startte minister Asscher van Sociale Zaken een maatschappelijke discussie over de robotisering van de samenleving. Ook deze ontwikkeling – voortgaande technologische vooruitgang – leidt tot verlies aan banen. Asscher liet weten dat we ons moeten voorbereiden op een toekomst waarin er voor velen geen werk meer zal zijn.¹

In dit essay tel ik beide ontwikkelingen bij elkaar op en schets ik de contouren van de nieuwe samenleving waarnaar we op weg zijn. Ik probeer bovendien aan te geven voor wie die nieuwe samenleving een wenkend perspectief is en voor wie niet.

Arbeidsdeling

Er zijn mensen die hun leven lang met heimwee terugdenken aan hun kindertijd: geen dagelijkse ergernissen over de wanprestaties van leidinggevendens of ondergeschikten, geen files of haperende treinen, geen hypotheek en vaste lasten – gewoon een beetje slootje springen, voetballen, poppenhuizen inrichten en 's avonds tomatensoep eten die je moeder zo lekker kon maken. Persoonlijk herinner ik mij mijn kindertijd vooral als een periode waarin ik permanent overvraagd werd. Ik kon lekker leren, maar daarmee was ik

nog nergens. Als kind moest je daarnaast kunnen sporten, zingen, tekenen, knutselen en toneelspelen, lief en sociaal zijn, populair zijn op school en een instrument leren bespelen. De intense opluchting die ik ervoer toen het tot mij doordrong dat ik als volwassene mijn brood zou kunnen verdienen met 'lekker kunnen leren' alleen, zal ik niet snel vergeten.

De volwassen wereld bleek te zijn gebaseerd op arbeidsdeling. Natuurlijk niet van meet af aan. Ooit waren de mensen begonnen als jagers en verzamelaars. Dat was een tijd waarin mensen met elkaar een mammoet vingen, vilden en opaten om vervolgens allemaal samen nuttige gereedschappen te maken van de overgebleven botten. Het principe van de arbeidsdeling werd pas later ontdekt, toen er beschavingen ontstonden: met hoefsmeden, timmermannen, leerlooiers, mandenvlechters, brouwers, kleermakers, chirurgijns, dichters, zangers, bakkers en molenaars. Toen ging het ook gelijk veel sneller met de ontwikkeling van de mensheid. Als iedereen mag doen waar hij aanleg voor heeft, zonder elke dag *contre coeur* te moeten gymmen, tekenen of pianospelen, dan kan iedereen steeds beter worden in zijn favoriete bezigheid, en daar profiteren we als gemeenschap allemaal van.

Het principe van de arbeidsdeling is in de loop der tijd steeds verder vervolmaakt. Lange tijd was het gebruikelijk dat kinderen zich bekwaamden in het ambacht van hun ouders. Voor sommigen ongetwijfeld een gepaste keuze, maar voor menig ander niet. Volkomen terecht werd in de loop van de negentiende en de twintigste eeuw afgerekend met feodale resten in het principe van de arbeidsdeling. Arbeiderskinderen horen thuis op het gymnasium als ze daar de hersens en de ambities voor hebben. Mensen moeten kunnen doen wat bij hen zelf past, niet bij hun stand of hun status.

Het principe van de arbeidsdeling werkt pas echt goed als mensen met hun eigen arbeid genoeg verdienen om die van anderen te kunnen kopen of inhuren. Wie onvoldoende geld heeft voor een fietsenmaker, een schilder of een dokter moet zelf zijn banden plakken, z'n huis schilderen en proberen beter te worden zonder medicijnen (tenzij iemand diensten zou willen ruilen natuurlijk). Gelukkig kregen we een minimumloon en een verzorgingsstaat, waardoor steeds meer mensen hun fiets naar de fietsenmaker konden brengen en hun huis konden laten schilderen en niemand verstoken blijft van medische hulp.

Door een gelukkig toeval werd ik volwassen in een tijd waarin het principe van de arbeidsdeling vrijwel volledig was doorgevoerd. Wie goed kon toneelspelen, ging acteren. Wie kon tekenen of knutselen, bekwaamde zich in creatieve therapie of werd kunstenaar (in de jaren zeventig kon je zelfs daarmee een fatsoenlijke boterham verdienen dankzij de BKR). Wie goed was met cijfers, werd accountant of ingenieur. Wie goed kon autorijden, werd bus- of vrachtwagenchauffeur. Wie sociaal voelend was en andere mensen wilde helpen, kon kiezen uit talloze functies die de verzorgingsstaat te bieden had: ziekenverzorgende in een verpleeg- of verzorgingshuis, maatschappelijk werker bij de sociale dienst, psychiatrisch verpleegkundige in een instelling voor mensen met psychiatrische problemen, welzijnswerker of opbouwwerker in een buurthuis, reclasseringsmedewerker in de (jeugd)gevangenis, hulpverlener in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. En wie lekker kon leren, vond emplooi aan de universiteit waar diegene college mocht geven, boeken kon lezen, onderzoek deed en artikelen schreef.

Sociaal-democratisch?

Was deze ver doorgevoerde arbeidsdeling sociaal-democratisch? Ze was zeker niet in de geest van Marx, die in een van zijn werken betoogde dat zijn communistische heilstaat een einde zou maken aan het kunstmatige, vreemdende systeem van arbeidsdeling: 'Zodra immers de arbeidsverdeling ontstaat heeft eenieder een bepaalde, exclusieve werkkring die hem wordt opgedrongen en waaraan hij niet kan ontsnappen. Hij is jager, visser, herder of kritische criticus en moet dit blijven als hij zijn middelen van bestaan niet kwijt wil raken; – terwijl in de communistische maatschappij, waar niemand één exclusieve sfeer van werkzaamheid heeft, maar iedereen zich in welke richting hij maar wil kan bekwamen, de maatschappij de algemene productie regelt en mij juist daardoor de mogelijkheid geeft, vandaag dit en morgen dat te doen, 's ochtends te jagen, 's middags te vissen, 's avonds veeteelt te bedrijven en na het eten de kritiek te beoefenen, al naar gelang ik verkies, zonder ooit jager, visser, herder of criticus te worden.'²

Het was ook niet in de geest van de linkse jaren zestig, toen in hippie-

kringen nog weleens werd gedroomd van zelfvoorzienende kleine gemeenschappen, waar men samen groente zou verbouwen, om de beurt corvee zou hebben in de keuken en gezamenlijk kinderen zou grootbrengen.

Arbeidsdeling in een verzorgingsstaat leidde tot een calvinistisch type sociaal-democratie. Iedereen die kan werken, moet een baan zoeken waarmee hij of zij een fatsoenlijke boterham verdient. (Die norm werd trouwens niet altijd nageleefd in de klassieke verzorgingsstaat; te veel mensen die wel degelijk zouden kunnen werken, zaten toch lekker thuis op de bank met een uitkering. Deze misstanden zijn echter grotendeels verdwenen in de jaren negentig, toen het sociaal bestel werd versoberd.) Iedereen die (tijdelijk) niet kan werken, wordt in de klassieke verzorgingsstaat verzorgd en geholpen door betaalde krachten. Kwetsbare groepen die dit lot treft, zouden wel blij moeten zijn met de verzorgingsstaat in abstracto maar hoeven zich niet extreem dankbaar op te stellen tegenover de concrete hulpverlener, verpleegkundige of verzorgende die hen helpt. Die hulpverlener doet immers gewoon zijn werk en wordt daarvoor betaald.

Arbeidsdeling was sociaal-democratie in de geest van de Amerikaanse politiek filosoof Michael Walzer, die in zijn klassieke boek *Spheres of justice* (1983) betoogde dat een politieke gemeenschap gebaat is bij een veelvoud van maatschappelijke sferen: van de markt, het onderwijs, liefde en affectie, goddelijke genade, medische zorg, eer en roem, en politieke macht. Walzers idee was dat mensen in elk van die sferen worden beoordeeld op andere criteria. Aangezien de meeste mensen goed zijn in sommige dingen maar niet in andere, zullen ze in verschillende sferen anders 'scoren'. De een is mooi om te zien, de ander kan heel goed voetballen of gymmen, een derde kan goed leren, weer een ander heeft zakeninzicht of politieke kwaliteiten en nog weer anderen zijn empatisch en lief. Zolang je met al die eigenschappen ergens terechtkunt en ergens goed scoort en zolang een van die eigenschappen niet overheersend wordt en gaat domineren in allerlei sferen, is er in de maatschappij sprake van wat Walzer omschreef als 'complexe gelijkheid'.

Arbeidsdeling in een verzorgingsstaat. Het lijkt een bestendige combinatie. Maar we zien van twee kanten veranderingen opdoemen, die ons uiteindelijk zullen doen belanden in een samenleving die veel meer lijkt op de heilstaat van Marx dan op ons huidige maatschappijtype.

Op weg naar de heilstaat: het IKEA-principe

In het bedrijfsleven is het een ontwikkeling die al enkele decennia aan de gang is. Men levert halve producten en laat de consument het product afmaken: de BILLY-boekenkast, de NORNÄS-wandvitrine, maar ook de ziektekostenverzekering, de reis naar een Franse camping, het vliegticket, de *boarding pass* en de volle bezinetank. De klant is niet langer een consument maar een prosument, een mengvorm van een consument en een producent, die meewerkt aan het door hem gewenste product. Het IKEA-principe is goed voor de winstmarges van het bedrijf. De prosument leert ermee leven: de service wordt minder maar is wel bij nacht en ontij beschikbaar, of de spullen worden goedkoper. Voor de werkgelegenheid is het echter geen gunstige ontwikkeling.

De opkomst en de steeds verdere uitbreiding van internet faciliteert en versterkt het IKEA-principe. In zijn recente boek *The zero marginal cost society* (2014) betoogt Jeremy Rifkin, Amerikaans schrijver, econoom en adviseur van de Europese Commissie, dat internet zich lastig laat verenigen met winst maken en private eigendom. Internet lijkt te zijn gebouwd op samenwerking: gebruiker stelt een vraag op Facebook of Twitter en mensen zoeken mee naar antwoorden. Gebruiker post een filmpje of een liedje op YouTube en dat is vervolgens gratis te zien, te delen en te downloaden. Professor zet een college op de website van zijn universiteit en dat is te bekijken voor geïnteresseerden, zonder dat er een hoog collegegeld hoeft te worden betaald. Internet is, zo betoogt Rifkin, vergelijkbaar met de *commons* van vroeger: de publieke weiden waarop boeren hun schapen konden laten grazen en waarvoor ze gezamenlijk verantwoordelijk waren. Natuurlijk is niet alles gratis: er zijn bedrijven als Google en Facebook die een vermogen verdienen aan internet. Prosumenten hebben internetaansluitingen nodig die ook niet gratis zijn. Maar het is lastig om op internet vondsten te patenteren als jouw eigendom, tekst of interpretatie. Internet vervangt veel conventionele werkgelegenheid door gratis gezamenlijk werk.

In de publieke sector zien we, recentelijk onder de noemer 'participatie-samenleving', een vergelijkbare opmars van het IKEA-principe. Wie zorg of hulp nodig heeft, als gevolg van ziekte, ouderdom of invaliditeit, moet

zelf aan de slag. Eerst eens kijken of je bij nadere beschouwing niet zelf een oplossing kunt vinden voor je beperkingen, je ziekte, je psychiatrische stoornis. Als dat mislukt, moet er worden gezocht naar gratis hulp in de nabije omgeving: familieleden, vrienden en burens kunnen vast wel een handje uitsteken om je te helpen. Als dat jou niet vanzelf lukt, wordt er een zogeheten Eigen Kracht-conferentie belegd. Dan wordt je hele sociale netwerk uitgenodigd om na te denken over jouw problemen en wordt er een plan van aanpak opgesteld. Net als op internet en in de private sector zien we ook hier een opmars van gratis gezamenlijk werk.

Bewindslieden benadrukken dat mensen zelfredzaam moeten zijn: in de toekomst zullen er immers geen of veel minder uitkeringen beschikbaar zijn en zal er geen of veel minder betaalde hulp zijn. De staatssecretaris van Sociale Zaken vindt het een goed idee als mensen een moestuin beginnen, zodat ze enigermate zelfvoorzienend zijn als de nood aan de man komt. Maar daarnaast wordt het belangrijk gevonden dat mensen – in de woorden van voormalig wethouder Pieter Hilhorst – ‘samenredzaam’ zijn. De minister van Onderwijs en die van Sociale Zaken vinden het belangrijk dat leerlingen en studenten zo veel mogelijk verschillende dingen leren, zodat ze klaar zijn voor een samenleving waarin ze af en toe eens een beetje geld kunnen verdienen met een baantje her of der, maar waarin ze verder bereid zijn zich onbetaald in te zetten voor anderen: familieleden, burens, vrienden, de vereniging of de sportclub, de lokale gemeenschap. Iedereen moet aardig leren zijn en aardig worden gevonden: zulke mensen helpen hun medemensen en worden op hun beurt door die medemensen geholpen.

De participatiesamenleving spreekt zowel rechtse als linkse burgers aan. Rechts wordt blij van het idee dat er kan worden gekort op collectieve lasten (uitkeringen, hulpverleners, verzorgenden). Voor links sluit de participatiesamenleving aan op een lang gekoesterd ideaal, de empowerment of emancipatie van kwetsbare groepen: mensen met een verstandelijke beperking, mensen met chronische psychiatrische stoornissen, chronisch zieken en gehandicapten. Ze horen er voortaan allemaal bij, ze mogen meedoen en ze worden opgenomen in hun straat, buurt en gemeente.

De heilstaat: positief bezien

De opmars van het IKEA-principe resulteert natuurlijk niet in minder werk. Het leidt tot minder betaald werk en tot een andere verdeling tussen betaald en onbetaald werk. Er is al vaker op gewezen. Vooral in de publieke sector zou de invoering van het IKEA-principe kunnen leiden tot een stap terug in de tijd. We hoeven ouders, grootouders, kinderen en mensen met beperkingen niet te laten verzorgen door betaalde krachten. We kunnen ook de vrouwelijke helft van de bevolking, net als in de jaren vijftig, vragen om dit deel van de arbeid onbetaald op zich te nemen.

Maar die kant willen de voorstanders van de participatiesamenleving niet op. Zij zien – als ik me probeer in te leven in hun idealen – een samenleving voor zich waarin heel veel mannen en vrouwen zo nu en dan eens betaald werk hebben. Neem Else die alleenstaand is en af en toe een klus heeft als zzp'er waarmee ze net genoeg verdient om de huur te betalen. Ze heeft niet genoeg geld om ook nog elke dag zelf eten te koken, maar dat hoeft ook niet. Haar buurvrouw, die toevallig een lucratieve klus heeft afgerond, heeft een groot gezin en Else is welkom om aan te schuiven. Meer dan welkom, want sinds de subsidie voor het buurthuis werd geschrapt, is Else de steunpilaar van de buurt. Else heeft zich indertijd opgegeven als vrijwilliger en dankzij haar kon het buurthuis blijven bestaan. Er zijn natuurlijk nog veel meer vrijwilligers, maar zij maakt de roosters, enthousiasmeert nieuwe mensen en zorgt ervoor dat mensen met beperkingen naar het buurthuis komen in plaats van rond te hangen op straat. In de klassieke verzorgingsstaat zou ze vast maatschappelijk werkster of opbouwwerker zijn geworden. Dan hadden mensen misschien ook waardering voor haar gehad, maar niet zoveel als nu ze dit alles belangeloos doet.

Of neem Jasper, een vijftiger, wiens vriendin uiteindelijk een serieuze baan gevonden heeft als ontwikkelaar van apps, waar ze een echt salaris mee verdient. Jasper heeft altijd voor zijn kinderen gezorgd en die studeren nu, terwijl zijn ouders en schoonouders een dagje ouder worden. Ze hebben voorgesteld om allemaal samen in een oud herenhuis met vier verdiepingen te gaan wonen. De oudere generatie kan dan in eerste instantie elkaar onderling steunen en helpen. Mocht dat niet meer lukken, dan zijn Jasper en zijn

vriendin in de buurt als steun en toeverlaat. Af en toe is Jasper een beetje jaloers op zijn vader en schoonvader, die volwassen waren in de tweede helft van de twintigste eeuw en allebei een echt vak uitoefenden. Een baan waar ze in de loop der jaren steeds beter in werden en waar ze hun leven lang genoeg mee verdienden om hun kinderen te onderhouden, zonder een beroep te hoeven doen op familie of vrienden. Maar dan bedenkt hij dat hij nu toch ook nuttig is, dankzij de vele vaardigheden die hij zich heeft eigen gemaakt. Hij is een waardevolle hulp voor de politie via het vrijwillige burgernetwerk. Hij geeft onbetaald gymles aan kinderen in de sportzaal in de buurt, hij zorgt voor het groen in zijn straat, veegt in de winter de sneeuw weg en zal zich straks wellicht nog tientallen jaren nuttig kunnen maken als mantelzorger voor zijn ouders en schoonouders.

Jaspers dochter Nella heeft een scriptie geschreven over de veranderde normen in de participatiesamenleving. De belangrijkste verandering had te maken met vragen om hulp. In de twintigste eeuw vonden mensen het naar om aan te kloppen bij familie en vrienden voor financiële en andere steun. Hulp vragen gebeurde wel, maar op basis van wederkerigheid: als jij vanavond op mijn kinderen past, dan zorg ik volgende week voor die van jou. Een kopje suiker in ruil voor een pak melk. In de eenentwintigste eeuw gaat het anders, heeft Nella ontdekt. Buren en familieleden houden scherp in de gaten hoe het met iemand gaat. Ze begrijpen dat iemand als Else niet genoeg geld heeft om van te leven, en dus zorgen ze voor haar. Op basis van zoiets als ongelijksoortige wederkerigheid: Else zal waarschijnlijk nooit geld genoeg hebben om in financiële zin iets terug te doen, maar men accepteert dat ze op tal van andere manieren haar steentje bijdraagt. Veel leden van de oudere generatie hadden er aanvankelijk moeite mee om hun volwassen kinderen tot last te zijn toen de verzorgingsstaat werd afgebroken. Maar van lieverlee hebben mensen geleerd dat niemand echt autonoom, zelfstandig en onafhankelijk is. Mensen zijn allemaal verwickeld in een web van afhankelijkheidsrelaties en dat maakt het mens-zijn zo mooi. 'No man is an island' is de titel van Nella's scriptie.

De heilstaat: de keerzijde

De participatiesamenleving lijkt op de communistische heilstaat van Marx en ze lijkt op onze kindertijd. Voor de mensen die nu al nostalgisch omzien naar hun jeugd is dat mogelijk een wenkend perspectief. Niet vastzitten in de sleur van een eenmaal gekozen beroep en een daarbij passende fulltime baan. In plaats daarvan af en toe een betaalde klus en daarnaast onbetaald werken aan een betere wereld: zorgen voor de buurt, de burens, ouderen, jongeren en het milieu. Voorstanders van het IKEA-principe en de participatiesamenleving zouden zich moeten realiseren dat hun ideaal uitgaat van een sterk afnemende hoeveelheid betaald werk. Consistent streven naar een participatiesamenleving betekent dan ook dat je niet studenten een studiebeurs moet laten lenen met de belofte dat ze die later dubbel en dwars terugverdienen. Dat is voor velen illusoir. Consistent streven naar een participatiesamenleving betekent dat je wel uitkeringen mag weigeren of verlagen, maar niet met het argument dat mensen op zoek moeten naar betaald werk. Het argument moet zijn dat we in de participatiesamenleving veel minder uitkeringen nodig hebben, omdat mensen voor elkaar gaan zorgen en op elkaar mogen vertrouwen.

Ik zei al: ik heb geen heimwee naar mijn kindertijd en ben een groot voorstander van het systeem van arbeidsdeling. Ongelooflijk blij was ik met mijn vaste aanstelling en een salaris waarvan ik zelfstandig kon leven. De verzorgingsstaat die iedereen de mogelijkheid biedt om zelfstandig te zijn zonder dankbaar te hoeven zijn, is mij lief. Ik betaal graag belasting en premies voor goede verpleeg- en verzorgingshuizen, voor adequate jeugdzorg, voor schuldhulpverleners en maatschappelijk werkers. Veel liever dat dan een inwonende schoonvader. Ik heb niet de aandrang te gaan helpen in verpleeghuizen, buurt- en clubhuizen, of om mij op te geven als pleegouder voor een probleemjongere: liever passief solidair dan actief solidair.³ Ik vind het fijn als mensen die empathisch, geduldig en sociaal voelend zijn daar hun beroep van kunnen maken, zoals dat ook geldt voor mensen die heel goed kunnen rekenen, dotteroperaties kunnen uitvoeren, of reclameslogans kunnen verzinnen. Ik zou het verschrikkelijk vinden om jarenlang mijn zoon, mijn burens en vrienden tot last te moeten zijn als ik oud en ziek ben. Tegen

de tijd dat ik zover ben, heb ik vermoedelijk nog wel de mogelijkheid om betaalde hulp in te huren. Ik heb heel lang voltijds, vast werk gehad. Maar latere generaties, die de eindjes aan elkaar hebben geknoopt met losse contracten en zzp-opdrachten, hebben die keuze niet meer. Zij moeten actief solidair zijn en worden afhankelijk van hun omgeving.

Ik ben beslist niet uitzonderlijk. Er zijn veel meer mensen zoals ik. Voor ons soort mensen is de participatiesamenleving geen bevrijding uit de betuttelende regels van de verzorgingsstaat. Ons soort mensen ruilt een vrij en onafhankelijk bestaan in voor een leven in een woud van verstikkende sociale normen en verplichte afhankelijkheid.